

Katarzyna Orszulak-Dudkowska
Zakład Teorii i Badania Kultury Współczesnej
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Łódzki

Kultura materialna w świetle zimowych wydatków z lat 1986–1989

The Material Culture in the light of the winter expenses
of 1986–1989

Abstract

The subject of detailed analysis presented in the article is the material culture as located in the precisely defined time and space context (in the context of four winters at the end of the 1980s in a Polish city in Upper Silesia) and as seen from the angle of the economic sphere of private life. The source material used in the study is a collection of household accounts run within a single household, which the author treated as a special kind of document of social life. The economic anthropology constitutes the theoretical perspective for the analysis. The analysis of given excerpts from account calculations allows the author to characterize the most important groups of objects contributing to the reality of the everyday and holiday life of members of a single household in the period of interest. They also illustrate the specificity of significant economic activities undertaken in the household, connected with the areas of work, exchange, property and consumption. As a result of the analysis, the author shows the significance of the participation of objects in building social reality, based on the example of a single household. Through consideration on everyday efforts and actions, such as purchasing goods and calculating bills, the author tries to approach the actual social tissue, the actions taken and the decisions behind them, resulting from the specificity of the defined time and space context, local cultural traditions and familial habits.

Key words: material culture, economic anthropology, private household accounts, the culture of the city, winter in the 1980s in Poland

* * *

Przedmiotem podejmowanych w artykule rozważań jest kultura materialna, lokowana w ściśle określonym kontekście czasowo-przestrzennym (cztery zimy schyłku lat 80. XX wieku w mieście z Górnego Śląska), postrzegana przez pryzmat ekonomicznej sfery życia prywatnego. Materiałem źródłowym, wykorzystanym na potrzeby szczegółowych analiz, są zapisy zawarte w zbiorze tak zwanych rachunków domowych, prowadzonych w ramach pojedynczego gospodarstwa, traktowane przez autorkę jako szczególny rodzaj dokumentu życia społecznego. Perspektywę teoretyczną dla podejmowanych analiz stanowi antropologia ekonomiczna. Przeprowadzone analizy wybranych fragmentów zapisów rachunkowych pozwalają autorce

scharakteryzować najważniejsze grupy przedmiotów współtworzących rzeczywistość życia codziennego i świątecznego członków pojedynczego gospodarstwa domowego w interesującym ją okresie, a także zilustrować specyfikę podejmowanych w gospodarstwie istotnych działań ekonomicznych, związanych z obszarem pracy, wymiany, własności i konsumpcji. W rezultacie przeprowadzonych analiz na przykładzie pojedynczego gospodarstwa domowego ukazuje ona znaczenie uczestnictwa sfery przedmiotowej w budowaniu rzeczywistości społecznej; poprzez namysł nad prozaicznymi zabiegami i czynnościami, do jakich zaliczyć należy nabywanie produktów i związane z tym kalkulacje rachunkowe, stara się docierać do faktycznej tkanki życia społecznego, do realnie podejmowanych czynności i stojących za nimi decyzji, wynikających ze specyfiki określonego kontekstu czasowo-przestrzennego, lokalnych tradycji kulturowych oraz rodzinnych przyzwyczajzeń.

Słowa kluczowe: kultura materialna, antropologia ekonomiczna, prywatne rachunki domowe, kultura miasta, zima w Polsce lat 80. XX wieku

Data wpływu: 31.12.2016

Data akceptacji: 05.09.2017

Kultura materialna, rozumiana jako przedmioty i produkty uczestniczące w kształtowaniu sposobu życia, zarówno całych grup społecznych, jak i pojedynczych jednostek, stanowi jeden z podstawowych przedmiotów namysłu badawczego dla antropologów zainteresowanych ekonomiczną sferą działalności człowieka. W kręgu zainteresowań antropologii ekonomicznej, jak zauważa James Carrier, znajdują się bowiem między innymi przedmioty i produkty, które są nabywane, wymieniane, posiadane i konsumowane przez wybrane jednostki czy grupy społeczne, dzięki którym te jednostki bądź grupy zabezpieczają swój byt¹. Podstawowym założeniem antropologii ekonomicznej jest również przekonanie o społecznych i kulturowych uwarunkowaniach wszelkich aktywności o charakterze gospodarczym, a zatem postrzeganie działań aktorów ekonomicznych zawsze w określonym kontekście społeczno-kulturowym, który znacząco wpływa na kształt i specyfikę owych działań.

Przedmiotem moich zainteresowań badawczych są działania ekonomiczne podejmowane w ramach prowadzenia pojedynczego gospodarstwa domowego (ang. *household, domestic group*), które w ujęciu antropologii ekonomicznej jest podstawową jednostką życia gospodarczego społeczeństw, a oznacza grupę osób połączonych wspólnotą domostwa, gospodarowania i zarobkowania²; podziela również tę samą logikę działania co profesjonalne przedsiębiorstwa, a zatem wymaga rozważnego zarządzania zasobami oraz planowania i kontroli środków budżetowych³. Koncentracja uwagi badawczej wyłącznie na działaniach pojedynczych osób czy małych grup rodzinnych, uwikłanych

¹ Carrier 2005, s. 3–4; Krzyworzeka 2014, s. 21.

² Por. Netting – Wilk – Arnould 1984; Szykiewicz 1987a, s. 143–144.

³ Por. Hann, Hart 2015, s. 29–31, 51.

w kontekst życia w określonych warunkach społeczno-kulturowych, w żadnym razie nie kłóci się z założeniami metodologicznymi antropologii ekonomicznej, a raczej uznawana jest za nowatorskie pod tym względem rozwiązanie. Wówczas bowiem, jak podkreśla Carrier, praktyki ekonomiczne wybranych jednostek czy grup rozpatrywane są nie tylko w połączeniu z ogólnymi uwarunkowaniami kulturowymi, ale także w odniesieniu do preferencji i sposobów myślenia konkretnych ludzi⁴.

Wykorzystany na potrzeby niniejszych rozważań materiał źródłowy mocno koresponduje z przyjętą perspektywą teoretyczną, są to bowiem prywatne zapiski zawarte w zbiorze tak zwanych rachunków domowych, prowadzonych na potrzeby pojedynczego gospodarstwa. Wybrany przeze mnie materiał źródłowy jest przykładem tak zwanego piśmiennictwa przestrzeni prywatnej⁵, ale także dokumentem życia społecznego, tworzonym na potrzeby kontroli i koordynacji budżetu domowego przez osobę prowadzącą gospodarstwo domowe, w tym wypadku kobietę⁶. Rachunkowe zapisy dokumentują przede wszystkim codzienne działania ekonomiczne, rozumiane jako rutynowe, powtarzalne czynności, związane z powszednią ludzką egzystencją, ale także szereg działań zdecydowanie wykraczających poza życie codzienne. Dominują w nich bardzo drobniagowe notatki, głównie liczbowe, dotyczące sposobu zarządzania środkami finansowymi, ilustrujące przychody i wszelkie szczegółowo rozpisane wydatki gospodarstwa domowego, ponoszone w ściśle określonym czasie, z zaznaczeniem daty zakupów, wydatkowanej kwoty oraz rodzaju nabytego asortymentu. Podjęta przeze mnie analiza tego rodzaju piśmiennictwa, prowadzona z perspektywy antropologii ekonomicznej, umożliwić ma szczegółowy wgląd w sferę kultury materialnej, przedmiotów nabywanych i użytkowanych w kontekście wybranego miejskiego gospodarstwa domowego w Polsce, w II połowie lat 80. XX wieku, a także zilustrować ma towarzyszące użytkowaniu tych przedmiotów strategie działań ekonomicznych.

Ważny kontekst dla podejmowanych przeze mnie analiz stanowią dwa terminy – miasto i zima. Miasto rozumiane jako przestrzeń, w obszarze której tworzone były interesujące mnie zapisy rachunkowe, ale także jako teren, w ramach którego podejmowane były dokumentowane w rachunkach działania i zima jako szczegółowy czas towarzyszący tym działaniom. Interesujące mnie miasto to miejscowość z regionu o silnych tradycjach przemysłowych, miasto Knurów (wchodzące w skład aglomeracji górnośląskiej), a okres zimowy to umownie czas wykraczający nieco poza kalendarzową zimę, z różnych względów użyteczny na potrzeby prowadzonych analiz, to czas od początku grudnia do końca lutego z czterech zim, a dokładnie od zimy roku 1986/1987 do zimy roku 1989/1990. *Nota bene* jest to czas szczególnie interesujący i przełomowy w polskich

⁴ Carrier 2005, s. 4–6.

⁵ Piśmiennictwo przestrzeni prywatnej to dokumenty osobiste, zwykle rękopisy, tworzone głównie na potrzeby własne autora i powiązane z jego doświadczeniem życiowym. Por. m.in. Roszak 2013, s. 27–42.

⁶ Por. Orszulak-Dudkowska 2015, s. 23–24.

warunkach społeczno-kulturowych, wiążący się ze schyłkiem okresu dotkliwych ograniczeń gospodarczych oraz początkiem transformacji systemowej w Polsce (transformacji politycznej, ale także przecież społecznej i ekonomicznej). Okres końca lat 80. XX wieku i początku kolejnej dekady to czas, w którym, jak zauważa Olga Drenda: „Polska, nominalnie wciąż socjalistyczna, zaczynała wówczas powoli zmierzać w stronę modelu kapitalistycznego [...]. Coraz łatwiej było o dobra, do których dostęp w PRL był ograniczony [...]”⁷. Rok 1989, jak podkreśla Drenda, jest raczej datą umowną, polityczną, faktyczne bowiem przemiany na poziomie życia społeczno-gospodarczego rozpoczęły się w Polsce już nieco wcześniej⁸. Druga połowa lat 80. i początek lat 90. XX wieku w polskich miastach to czas fatalnej sytuacji gospodarczej, hiperinflacji i wielu narastających problemów społecznych, ale także okres zapowiedzi licznych reform systemowych i instytucjonalnych, a zatem czas pod wieloma względami szczególny.

Działania ekonomiczne ujmowane w perspektywie antropologicznej, jak podkreśla Chris Hann, zawsze pozostawały pod wpływem całego szeregu czynników nieekonomicznych, takich jak płeć, wiek, status społeczny jednostek i grup społecznych⁹. Trzeba zatem dodać, iż autorką analizowanych przeze mnie zapisków rachunkowych jest kobieta, zajmująca się pracą w domu gospodyni domowa (w zapisie obecna pod inicjałem M.), w wieku 51 lat (w 1986 roku), żona pracującego pod ziemią górnik (w zapisie pod inicjałem J. – 54 lata w 1986 roku) i matka czwórki dzieci, tj. trzech synów – Sylwestra (29 lat w 1986 roku), Bogdana (27 lat w 1986 roku) i Jana (25 lat w 1986 roku) oraz jednej córki Agnieszki (13 lat w 1986 roku) oraz babcia pięciorga (w tym czasie) wnucząt (najstarszy Leszek – 3 lata w 1986 roku, Karolina, Agata, Krzysztof i Joanna). Mamy zatem do czynienia ze śląską trzypokoleniową rodziną robotniczą, przy czym w gospodarstwie domowym autorki rachunków w interesującym nas czasie pozostawała ona z mężem i tylko dwójką dzieci – Janem i Agnieszką (w zapisie funkcjonuje też jako Ania), a ich mieszkanie mieściło się w budownictwie wielorodzinnym (wieżowiec) na jednym ze śląskich osiedli mieszkaniowych¹⁰. Udział w wyjaśnianiu charakteru działań ekonomicznych dokumentowanych w rachunkach ma zatem również model domu, rodziny, czy szerszej – gospodarstwa domowego, jako podstawowych jednostek dla procesów produkcji i konsumpcji przedmiotów oraz produktów materialnych. Warto również dodać, że autorka zapisów jako gospodyni domowa występowała jedynie jako osoba prowadząca rejestr domowych wydatków, koordynująca domowy budżet, ale nie do końca

⁷ Drenda 2016, s. 14.

⁸ Drenda 2016, s. 7–9.

⁹ Hann 2008, s. 60.

¹⁰ Szczegółowe informacje na temat statusu materialnego czy pozycji społecznej rodziny autorki rachunkowych zapisów wyczytać można jedynie z poddawanego analizie materiału źródłowego. Podejmowana przeze mnie praca badawcza skupia się bowiem na wnikliwej lekturze samego zapisu, nie zakłada przeprowadzania wywiadów z członkami interesującego mnie gospodarstwa domowego, a rolę bezpośrednio zazwyczaj rejestrowanej rozmowy pełni rękopiśmienny, nie poddawany żadnym korektom autorskim, zapis rachunkowy.

jako osoba samodzielnie podejmująca decyzje finansowe, co znamienne dla polskich warunków społeczno-kulturowych. Specyfika polskich gospodarstw domowych dostrzeżona została także przez innych badaczy, którzy podkreślali, że:

[...] w polskich rodzinach, podobnie jak w wielu innych krajach, występują znaczne różnice między płciami. Pieniądze, które w uciążliwych warunkach zarabia pracownik fabryki, przechodzą swego rodzaju transformację kulturową, kiedy przekazuje je żonie, żeby wykorzystano je na potrzeby gospodarstwa domowego. Za wydatki na utrzymanie gospodarstwa domowego odpowiadają na ogół kobiety. Mężczyzna-żywiciel rodziny może zatrzymać część pieniędzy dla siebie, a ich odpowiednik nie przysługuje kobiecie. Wzorce te zależą nie tylko od równowagi sił w rodzinie i zmieniającego się stylu pracy, lecz również od głęboko zakorzenionych wyobrażeń kulturowych¹¹.

Wybrany przeze mnie do analizy zapis rachunkowy ma jeszcze swoją dodatkową specyfikę, ponieważ jest to rejestr wyłącznie wydatków pozaspóżywczych, dotyczących rozmaitych przedmiotów materialnych, ubrań, naczyń, mebli, artykułów chemicznych i kosmetyków, opłat eksploatacyjnych czy kosztów podróży, a także szczególnego rodzaju produktów spożywczych (drogich i trudno dostępnych w tym czasie, jak na przykład kawa naturalna, alkohol czy słodycze). Dla ilustracji wydatków poniesionych na produkty i przedmioty o charakterze materialnym posłużę się fragmentami wybranych do analizy rachunków domowych, które poddane zostały już pewnym zabiegom analitycznym, a więc nie prezentują surowej formy zapisu, ale raczej stanowią wypisy z rachunków uwzględniające zakupy poszczególnych towarów.

Zima 1986/1987 r.:

- 01.12.86 r. – 130 zł żarówki (60 watowe), 251 zł cukierki
- 02.12.86 r. – 900 zł czekolada, 3000 zł 2 komplety talerzy, 2300 zł świniobicie, 700 zł flaki, 540 zł Lesia sweterek (*wnuk*), 515 zł śpioszki, kaftanik dla maluszka Sylwka, 84 zł telegram, 30 zł mydło, 804 zł bilet do Warszawy, 200 zł ciastka
- 10.12.86 r. – 500 zł Słownik PWN, 570 zł lale w betach, 500 zł płyta, 400 zł podręcznik j. angielskiego dla początkujących, 556 zł grejfruty, 432 zł bilet powrotny z Warszawy, 210 zł Szatan z 7 klasy, 90 zł 2 przeźrocza bajki, 87 zł 2 pasty do zębów i szczoteczki, 18 zł karty świąteczne, 30 zł znaczki, 1520 zł kawa naturalna
- 12.12.86 r. – 1800 zł 4 czekolady, 450 zł kwiatek dla Ireny
- 19.12.86 r. – 265 zł piórniki dla Renaty, 495 zł lacie T., 131 zł cukierki, 549 zł słodycze, 148 zł mydło, świece, bilety, 1180 zł winiak, 165 zł gramatyka, 950 zł budzik czerwony, 170 zł długopis-cukierki

¹¹ Hann 2008, s. 86.

- 20.12.86 r. – gwiazdka Ani, 40 zł worki foliowe, 84 bilety
 26.12.86 r. – 2000 zł prezent gwiazdkowy Haliny (*synowa*)
 02.01.87 r. – 80 zł Świat Młodych, Razem, 15 zł Przyjaciółka, 193 zł gazety
 07.01.87 r. – 40 zł mydło i ofiara
 09.01.87 r. – 4620 zł 4 koniaki węgierskie, 1300 zł 3 czekolady, 190 zł chusteczki higieniczne
 19.01.87 r. – 78 zł landrynki
 26.01.87 r. – 330 zł kwiaty ur. Leszka Sz.
 28.01.87 r. – 56 zł 2 bilety PKS Rybnik, 98 zł płyn do naczyń, 361 zł słodycze
 29.01.87 r. – 94 zł druty i zamek do spódniczki, 18 zł cholamid tabletki, 6850 zł Ani spodnie teksasy
 30.01.87 r. – 459 zł czekolada
 01.02.87 r. – 160 zł nylonowy obrus, 85 zł długopisy, 20 zł znaczki na listy
 05.02.87 r. – 3250 zł srebrny łańcuszek prezent urodzinowy Ani, 54 zł pasek klinowy 4 szt., 237 zł słodycze kartkowe, 82 zł pasta do zębów Ani, 35 zł linijka, 90 zł płyn do naczyń
 07.02.87 r. – 200 zł plakat Modern Talking, 180 zł gramatyka
 12.02.87 r. – 200 zł żarówki, 495 zł 3 pary rajstop Ani, 363 zł telefon skarbonka, 306 zł słodycze, 85 zł Muzyczny Świat
 19.02.87 r. – 880 zł oprawki do okularów, 20 zł długopis, 110 zł 4 Świat Młodych, 105 zł galaretka, 122 zł słodycze,
 23.02.87 r. – 43 zł maść na trądzik, 99 zł proszek iksi do prania, 170 zł słodycze
 26.02.87 r. – okulary Józia do chodzenia, 93 zł garczek półlitrowy, 300 zł Zwierzęta Świata
 28.02.87 r. – 490 zł papier toaletowy¹².

Zima 1987/1988 r.:

- 19.11.87 r. – 6360 zł kozaczki brązowe, 2400 zł buty zamszowe czarne Ani (*córka*), 99 zł karty świąteczne, 527 zł ptaszek i samochodzik prezent dla Leszka (*wnuk*)
 26.11.87 r. – 2820 zł rajstopy Basi prezent (*synowa*) i gwiazdka Ani, 1680 zł sedes, 3100 zł 5 czekolad, 314 zł pamiątnik i woda kolońska, 60 zł 2 karty świąteczne, 130 zł znaczki
 02.12.87 r. – 140 zł książki, 20790 zł dywan, 6000 zł półbuty J. popielate, 5150 zł wódka Bałtyk
 03.12.87 r. – 300 zł zakupy Mikołajowe
 05.12.87 r. – kwiaty dla Ireny, 160 zł zakupy mikołajowe, 300 zł 5 toreb na prezenty gwiazdkowe, 220 zł orzeszki w polewie, 138 zł świece, 250 zł szkło okularowe J., 150 zł ałun kosmetyczny

¹² Wydatki i opłaty domowe, listopad 1981–marzec 1992 (archiwum autorki).

- 11.12.87 r. – 3200 zł spodnie Józia, 750 zł kolczyki i wkręty kolczyki, 812 zł kremy, 230 zł pasta do zębów, tonik kosmetyczny, 133 zł słodycze, 150 zł książka Koniec wakacji, 80 zł maść i bandaż elastyczny
- 14.12.87 r. – 3400 zł ubój i wyroby, 390 zł piwo
- 18.12.87 r. – 920 zł kawa, 1580 zł album do znaczków, 650 zł Słowacki, 1600 zł taśmy Język Angielski, 10.000 zł prezent Krzysia – roczek (*wnuk*), 162 zł papier toaletowy, 425 zł papier śniadaniowy 5 rolek
- 19.12.87 r. – 780 zł dwie kuchenki 2 układanki, 369 zł woda po goleniu prezent gwiazdkowy, 6320 zł 6 prześcieradeł prezent gwiazdkowy, 2240 zł jabłka, 90 zł znaczki 2 gazety Na przełaj
- 23.12.87 r. – 2 wagi prezent gwiazdkowy K. i A., 290 zł szampon zielone jabłuszko, 300 zł bombonierka kartkowa, 90 zł mydło do mycia
- 24.12.87 r. – 2000 zł prezent gwiazdkowy A.
- 28.12.87 r. – 40 zł lizaki, 110 zł pasta do prania
- 05.01.88 r. – 2000 zł prezent imieninowy Sylwestra
- 18.01.88 r. – 700 zł kasety Ani, 162 zł papier toaletowy, 1500 zł spodnie Ani od Jurka, 4000 zł spodnie teksasy od Jurka, 500 zł czajnik (od Janka), 110 zł płyn do naczyń, 250 zł naprawa Leszka kozaków, 140 zł 4 mydła bobas, 492 zł czekolady kartkowe, 165 zł słodycze, 95 zł wata
- 20.01.88 r. – 5200 zł chustka ozdobna Ani prezent urodzinowy, 2800 zł 2 czekolady RFN, 620 zł rajstopy
- 22.01.88 r. – 60 zł 2 gazety Na przełaj
- 27.01.88 r. – 450 zł proszek do prania, 930 zł kosmetyki, szampon, krem
- 28.01.88 r. – 420 zł książka Bella i Sebastian
- 02.02.88 r. – 3020 zł okulary ciemne Ani
- 09.02.88 r. – 40 zł znaczki na listy, 5000 zł kurtki Ani (od Janka), 900 zł koszulki (od Janka), 4125 zł 2 szampany i 2 wina, 220 zł 2 Panoramy, 204 zł proszek cypisek, 324 zł proszek e
- 22.02.88 r. – 162 zł mydło Kajtek, 49 zł parafina olejek do pielęgnacji Krzysia, 80 zł landryny
- 24.02.88 r. – 2050 zł spodnie Karolinki prezent urodzinowy, 1970 zł piżama Ani prezent urodzinowy, 550 zł pajac prezent Krzysia, 507 zł słodycze, 680 zł rajstopy M. i Ani skarpetki, 260 zł 2 paski do zegarków
- 25.02.88 r. – 480 zł rajstopy Ani białe, 90 zł gazety 3 Na przełaj, 557 zł nasiona, 817 zł słodycze kartkowe, 324 zł mydło 12 szt. Kajtek
- 29.02.88 r. – komplet obiadowy dla Ani¹³.

¹³ Wydatki i opłaty domowe, listopad 1981–marzec 1992 (archiwum autorki).

Zima 1988/1989 r.:

- 17.11.88 r. – 1020 zł 2 gry dla A. i K. (Mikołaj), 180 zł karty świąteczne
 19.11.88 r. – 1400 zł płyta prezent Mikołaja dla Ani
 23.11.88 r. – 1800 zł wódka, 590 zł grejpfruty
 26.11.88 r. – 15.000 zł skórkowa kurtka Ani
 27.11.88 r. – 300 zł opłatki i 2 karty świąteczne
 02.12.88 r. – 40 zł 2 znaczki listowe
 08.12.88 r. – 540 zł goździki dla Ireny prezent urodzinowy, 220 zł grejpfruty
 09.12.88 r. – 3332 zł czekolada i ciastka, 2620 zł 2 pary cymbałków prezent K. i A., 1800 zł prezent Leszka, 180 zł grzechotka Joasi, 76 zł ciastka, 1545 zł krem, mydło i krem po goleniu
 16.12.88 r. – 2790 zł kalesony i podkoszulki, 905 zł lacie M.
 17.12.88 r. – 4000 zł kawa, 2000 zł wódka
 20.12.88 r. – 2000 zł zakupy gwiazdkowe Ani, 480 zł papier toaletowy, 640 zł pomarańcze, 1560 zł woda kolońska, krem – prezenty gwiazdkowe
 29.12.88 r. – 1700 zł szampan
 05.01.89 r. – 700 zł składka na szampan sylwestrowy, 1000 zł kolęda (wikary), 100 zł ministrantom
 11.01.89 r. – 3000 zł 2 płyty Ani Kobranocka, 2000 zł prezent imieninowy Sylwka, 1600 zł dezodoranty 2 szt, 1000 zł grajfruty, 800 zł biustonosz Ani, 300 zł sok z czarnej porzeczki, 835 zł nożyczki 520 i mydła, 400 zł druty na żyłce
 19.01.89 r. – 8480 zł 4 butelki wódki, 1100 zł kasety
 21.01.89 r. – 2 plastry z gazą, 19.000 zł 10 butelek wódki Bałtyk, 166 zł słodycze
 26.01.89 r. – 10 butelek wódki żytniej, 2000 zł bilety koncert pożegnanie karnawału
 01.02.89 r. – 1169 zł 3 czekolady deserowe, 97 zł irysy
 03.02.89 r. – 13.000 zł spodnie džinsy A i K., 1000 zł wyjazd wakacyjny (Pleszew)
 14.02.89 r. – 8810 zł farba emulsyjna
 15.02.89 r. – 5100 zł nocna koszula prezent Ani, 1014 zł 3 filizanki i tarka do jarzyn
 20.02.89 r. – 2550 zł proszek do prania, 195 zł płyn do naczyń, 680 zł układanka dla Leszka, 1700 zł 2 czekolady dla Lesia i Krzysia
 21.02.89 r. – 700 zł Historia Średniowiecza, 688 zł cukierki na Ani urodziny (9.III), 380 zł karty świąteczna i urodzinowe
 22.02.89 r. – 628 zł farba olejna niebieska, 60 zł rivanol
 23.02.89 r. – 42 zł sznurówki brązowe, 2200 zł fartuszek Karolinki (*wnuczka*), 2000 zł bluzeczka ze Smerfami, 540 zł 2 długopisy
 27.02.89 r. – 4060 zł kremy i dezodorant prezent urodzinowy Ani, 420 zł mydło, 291 zł 3 zeszyty rysunkowe, 150 zł 5 paczek chusteczek higienicznych¹⁴.

¹⁴ Wydatki i opłaty domowe, listopad 1981–marzec 1992 (archiwum autorki).

Zima 1989/1990 r.:

- 01.12.89 r. – 450 zł kalendarz kartkowy
05.12.89 r. – 15.000 zł komplet w kratkę Ani czapka i szalik, 2000 zł książka z wolnego handlu, 1000 zł kino Ani
06.12.89 r. – 1000 zł występ Kopciuszka w Domu Dziecka, 8700 zł 5 czekolad, 1800 zł papier toaletowy
08.12.89 r. – 4300 zł przysięga kolegów Ani, 3500 zł kwiaty dla Ireny prezent urodzinowy 50 lat
09.12.89 r. – 3700 zł kwiaty na pogrzeb Kazi
13.12.89 r. – 15300 zł 2 biustonosze i rękawiczki, 11.100 zł koszulka i figi, 2100 zł 2 pary rajstop M., 6230 zł pisaki, cienkopisy, cyrkiel, 3600 zł cyrkiel i kalendarz, 2100 zł znaczki krajowe i zagraniczne, 1230 zł bilety do Opola
14.12.89 r. – bilety 100 szt. MPK
15.12.89 r. – 5000 zł kawa (Bytom), 86.400 zł sweterek Józia we wzory, 12.300 zł 2 walizeczki, 7200 zł grejfruty
17.12.89 r. – 5000 zł podróż do Żywca (na piwo)
20.12.89 r. – 131.500 zł 10 butelek wódki wyborowej, 27.840 zł wełna niebieska i zeszyty, 20.000 zł wydatki gwiazdkowe
21.12.89 r. – 16.025 zł, 103.600 zł 3 komplety do kawy i ciasta, 28.750 spodnie Józia (Zabrze), sweterek różowy Ani, 20.000 zł szalik czarny, 7280 zł żyletki, mydło i grzebień, 3000 zł krem Nivea (Zabrze), 8400 zł banany (*pierwszy raz w zapisie*), 780 zł proszek bis, 500 zł chusteczki higieniczne, 7000 zł prezenty gwiazdkowe Marty i Justyny
27.12.89 r. – 3000 zł naprawa butów J., 130 zł 2 karty i 2 znaczki
29.12.89 r. – 7800 zł 2 pióra chińskie, 3 paczki waty, 11.975 10 zeszytów w kratkę 100 kartek, 5 w linię (60 kartek), 5000 zł Ani na Sylwestra w Żywcu, 40.000 zł spodnie sztruksowe M.
04.01.90 r. – 7800 zł traktor z przyczepą i bronami prezent urodzinowy Krzysia, 1900 zł mydło szare, 7200 zł polonez prezent urodzinowy Lesia (25.III)
05.01.90 r. – 38.000 2 koszule flanelowe J. i A., 30.000 zł parasolka
08.01.90 r. – 5000 zł szare mydło i płyn do naczyń
15.01.90 r. – 1400 zł 4 znaczki listowe krajowe
18.01.90 r. – 1100 zł wstążeczka niebieska, 28.250 zł 5 czekolad
19.01.90 r. – 11.000 zł kawa 250 gram, 10.915 zł słodycze i ciastka z cukrem, 440 zł dropy miętowe 2 szt., 1650 zł ciastka
22.01.90 r. – 10.125 zł proszek do prania 3 paczki i 3 papiery toaletowe (875 zł/ szt.), 5000 zł zapalniczka do gazu
02.02.90 r. – 62.000 zł lustro do przedpokoju, 700 zł znaczki listowe (2), 9600 zł czarne skarpetki Ani

- 06.02.90 r. – 130.000 zł spodnie teksasy jasne Ani, 1500 zł komiks Ani
20.02.90 r. – 30.000 zł 2 krzeselka dziecinne, 38.000 zł komplet zegarek, kalkulator i długopis prezent urodzinowy Ani, 23.000 zł fartuch-podomka, 7000 zł koszyczek prezent urodzinowy Karolinie, 7500 zł książki Ani
21.02.90 r. – 39.440 zł anilana typy bukła, 28.000 zł sweterek Ani, 400 zł białe skarpety frote
22.02.90 r. – 28.500 zł koszula w niebiesko-czarna kratę, 2620 zł cukierki
23.02.90 r. – 55.260 zł bilety do Warszawy (24–27.III), 8486 zł ciastka na urodziny Ani (9.III), 1940 zł znaczki na listy¹⁵.

Trzymiesięczne wydatki z okresu czterech zim pokazują całą paletę produktów i przedmiotów materialnych współtworzących życie codzienne członków jednego gospodarstwa domowego. Dostrzec można tutaj kilka podstawowych grup przedmiotów; są to zarówno produkty spożywcze, a wśród nich słodczy (głównie czekolady, cukierki, ciastka), owoce cytrusowe (przede wszystkim grejpfruty i pomarańcze), ale także mięso ze świniobicia czy uboju, flaki służące zapewne do własnoręcznego wyrobu wędlin, kawa naturalna i alkohol (głównie wódka, ale też winiak, szampan i piwo). Do kolejnej grupy nabywanych towarów zaliczyć można środki chemiczne i kosmetyki w znamiennej dla interesującego nas czasu ofercie, a zatem mydła (szare, Bobas lub Kajtek), szampon (o charakterystycznej nazwie Zielone jabłuszko), pasty i szczotki do mycia zębów, płyn do mycia naczyń, proszki do prania (Ixi, E lub Cypisek), papier toaletowy, wata i chusteczki higieniczne. Wymieniane też są krem Nivea, woda kolońska i krem do golenia oraz dezodoranty. Pokrewną grupę uwzględnionych w zapisie produktów stanowią leki, nabywane w dość ograniczonej ilości, np. tabletki cholamid na dolegliwości przewodu pokarmowego, maść na trądzik, rivanol czy plastry z gazą. Osobny zestaw przedmiotów nabywanych w interesującym nas czasie i związanych ze znaczną pulą wydatków z budżetu domowego stanowią lektury szkolne, słowniki, książki do nauki języków obcych i przybory szkolne dla dzieci (zeszyty, cyrkle, długopisy). Kolejny zespół rzeczy kupowanych w ramach funkcjonowania gospodarstwa autorki zapisków w okresie zimowym to oczywiście ubrania, głównie odzież dla rosnących dzieci (kurtki, spodnie, swetry, rajstopy, czapki, szaliki i rękawiczki), ale także ubrania dla dorosłych (koszule flanelowe, kalesony, skarpety, bluzki) oraz obuwie (kozaczki brązowe, czarne buty z zamszu). Następną grupę przedmiotów stanowią różnego rodzaju zabawki, kupowane dla najmłodszych członków rodziny (układanki, ptaszki, dziecięce kuchenki, samochodziki, grzechotki, cymbałki, traktor z przyczepą i bronami czy zabawkowy Polonez). Do jeszcze innej części kupowanego asortymentu należy zaliczyć artykuły gospodarstwa domowego (talerze, garczki, nylonowy obrus, czajnik, filiżanki czy serwis do kawy i ciasta). Jak wynika z rachunkowego zapisu, czas zimowy i okołoswiąteczny skłaniał także członków

¹⁵ Wydatki i opłaty domowe, listopad 1981–marzec 1992 (archiwum autorki).

gospodarstwa domowego do ponoszenia wydatków związanych z zakupem sprzętów służących aranżacji i remontom przestrzeni domowej (zakupiono między innymi sedes, dywan, farbę emulsyjną, farbę olejną niebieską, 2 krzeselka dzieciinne czy lustro do przedpokoju). W rachunkowym wykazie dostrzec można także notatki dotyczące zakupu akcesoriów do prac rękodzielniczych w postaci drutów, różnego rodzaju włóczek, suwaków, które zapewne służyły gospodyni do wykonywania robót ręcznych, szycia ubrań, czyli czynności szczególnie typowych dla czasu niedoboru i okresu zimowego w rodzimej tradycji kulturowej. Pośród uwzględnionych w zapisie wydatków uwagę zwracają również okolicznościowe zakupy kwiatów, a także kart świątecznych i znaczków, opłaty związane z wysyłaniem listów czy nadawaniem telegramów, które ilustrują charakterystyczny dla tego czasu sposób komunikacji między ludźmi i strategię utrzymywania właściwych relacji społecznych. Ponadto interesujące są wydatki na rozrywkę, w tym prasę, głównie popularne tytuły prasy młodzieżowej („Świat Młodych”, „Razem”), ale także prasę kobiecą („Przyjaciółka”), zakup płyt lub kaset magnetofonowych z muzyką oraz biletów na koncerty.

Całokształt działań ekonomicznych podejmowanych w ramach prowadzenia gospodarstwa domowego, ale nie tylko, zamyka się właściwie w czterech podstawowych obszarach, a mianowicie pracy, która stanowi źródło dochodów finansowych, umożliwiających nabywanie dóbr; wymianie, głównie środków finansowych na towary; własności oraz oczywiście konsumpcji, czyli użytkowaniu nabytych rzeczy w obrębie grupy domowej. W analizowanych zapisach rachunkowych wzmianki dotyczące obszaru pracy pojawiają się w związku z informacjami dotyczącymi ogólnych wpływów do budżetu domowego. U góry na każdej stronie domowych rachunków notowana jest kwota pozostająca w budżecie w danym momencie, która w interesującym nas czasie w przybliżeniu sięgała około 3.500.000 zł (zimą 1986/87), 4.000.000 zł (zimą 1987/88), 4.500.000 zł (zimą 1988/89) i 6.500.000 zł (zimą 1989/90). Widoczny w zapisie coroczny wzrost środków finansowych w domowym budżecie wynikał jednak zapewne z obecnej w tym czasie w Polsce hiperinflacji, a nie z tak gwałtownie rosnących pensji. Analogicznie wzrastały też kwoty miesięcznych wydatków z domowego budżetu¹⁶.

Zapis rachunkowy ilustruje przede wszystkim charakter i specyfikę wymiany realizowanej w ramach działania gospodarstwa domowego, opartej głównie na środkach pieniężnych, ale także wymiany o proveniencji przedkapitalistycznej. Wszystkie wskazane wcześniej grupy nabywanych produktów krzyżują się z jedną, nazwijmy ją, super kategorią produktów nabywanych głównie w okresie zimowym, jaką stanowią rozmaitego rodzaju prezenty – występujące zarówno w postaci produktów spożywczych, głównie słodczy, ale także ubrań, kosmetyków, świątecznych kart z życzeniami, biżuterii, a przede wszystkim zabawek, rzadziej może artykułów gospodarstwa domowego. Obdarowywanie się prezentami zawsze stanowiło realizację powszechnie znanej

¹⁶ Szczegółowa analiza warstwy liczbowej rachunków domowych to zapewne temat na osobne rozważania.

w różnych tradycjach kulturowych zasady wzajemności, która, jak podkreślają badacze, traktowana jest w nurcie antropologii ekonomicznej jako jeden z trzech podstawowych sposobów podziału dóbr materialnych w kulturach¹⁷; trudno bowiem mówić o kwestiach gospodarczych w różnych kontekstach społeczno-kulturowych bez uwzględnienia określonych praktyk wymiany. Poza tym trzeba pamiętać również, że zasada wzajemności zawsze stanowiła pewną normę w zakresie postępowań społecznych, wpływających na podtrzymywanie więzi społecznych i integrację wewnątrz grupy; jak trafnie ujmuje to Chris Hann, była wszechogarniającą zasadą życia społecznego, która wzmacniała wzajemne relacje międzyludzkie¹⁸. Co więcej, kupowanie produktów na potrzeby gospodarstw domowych, jak pokazuje Daniel Miller, traktować można w ogóle jako wyraz odpowiedzialności, miłości i troski o innych, zwykle bliskich członków rodziny, a wnikliwe obserwacje związanych z nimi praktyk pozwolić mogą na poznawanie głębokich relacji międzyludzkich¹⁹.

W kontekście analizowanych zapisów rachunkowych realizacja zasady wzajemności, w tym zakupy produktów przeznaczonych dla konkretnych osób, stanowiła przede wszystkim wyraz opieki i życzliwej troski o członków rodziny (głównie najmłodszych), ale dodatkowo występowała w szczególnym czasie – czasie obrzędowego świętowania dorocznego (święta Bożego Narodzenia i Nowego Roku) i świętowania okolicznościowego (obchody imienin i urodzin członków bliskiej i dalszej rodziny oraz znajomych). Obdarowywanie się wzajemne z okazji urodzin (bądź imienin) w szerszych kręgach niż najbliższa rodzina, świadczyło zapewne również o podkreślanej przez badaczy tej problematyki pewnej racjonalnej kalkulacji i subiektywnej gratyfikacji leżącej u podłoża gestów kupowania kwiatów jubilatom (lub solenizantom), darowania im drobnych upominków i zwyczajowego tworzenia w ten sposób rozlicznych zobowiązań. Ta wymiana darów w społeczeństwie posttradycyjnym jest również informacją o potrzebie inwestowania w relacje społeczne w okresie recesji gospodarczej²⁰.

Nabywane w procesach wymiany towary stawały się również własnością danego gospodarstwa domowego, a środki trwałe, czyli sprzęty domowe, naczynia włączane były w zbiór tak zwanych „rzeczy rodziny”, które brały udział w kształtowaniu statusu społecznego całej grupy domowej, a także w budowaniu jej poczucia tożsamości. Stosunek własności budował również określone relacje pomiędzy poszczególnymi członkami gospodarstwa, a posiadanymi przez nich rzeczami²¹. W zapisie rachunkowym określone przedmioty nabywane w ramach wspólnego gospodarstwa domowego czasami przeznaczane były dla konkretnego członka rodziny. Szczególnie jednostkowy charakter

¹⁷ Szynekiewicz 1987b, s. 379.

¹⁸ Por. Hann 2008, s. 76.

¹⁹ Miller 2011, s. 1–3 i nast.

²⁰ Hann 2008, s. 86–87.

²¹ Por. Dant 2007, s. 46–50.

miały poszczególne fragmenty garderoby jako rzeczy silnie powiązane z jednostkową cielesnością i określające indywidualną tożsamość (np. spodnie Ani teksasy, okulary Józia, rajstopy M.). Wiele przedmiotów było jednak własnością całej grupy domowej, jako takie były one użytkowane i w ten sposób wpływały jednocześnie na szczegółowe praktyki kulturowe tej wspólnoty. Rodzaje, charakter i specyfika przedmiotów czy produktów nabywanych, a potem posiadanych przez rodzinę autorki zapisów rachunkowych odnieść można także do ogólnego poziomu życia polskich rodzin w interesującym nas czasie; na tej podstawie można podjąć próbę zrozumienia praktyk ekonomicznych jednej wybranej grupy domowej na tle ogólnych uwarunkowań kulturowych. Trzeba jednak pamiętać, że poddawany analizie materiał źródłowy prezentuje jedynie wydatki na produkty pozaspóżywcze i w pewnym sensie nadprogramowe, częstokroć wykraczające poza życiową konieczność (drogie i trudno dostępne), których zakup zaspokajał nie tylko podstawowe potrzeby egzystencjalne członków rodziny.

Aktywnością ekonomiczną, pojawiającą się jako końcowy rezultat nabywania dóbr materialnych była oczywiście konsumpcja, stanowiąca właściwy cel, któremu podporządkowane były wszystkie podejmowane działania gospodarcze. Jak wiadomo, określone wzorce konsumpcji wywierają wpływ na utrwalanie statusu społecznego grup i jednostek, użyteczne są również przy rozważaniach na temat klas społecznych, czym w swojej pracy zajmowali się Mary Douglas i Baron Isherwood²². Konsumpcja rzeczy uwzględnionych w interesujących nas rejestrach rachunkowych korespondowała zapewne przede wszystkim ze sposobem życia rodziny robotniczej, górniczej, w której główne dochody pochodziły z pracy w kopalni. Trzeba jednak pamiętać, że mówimy o konsumpcji, której znaczenie nie jest utożsamiane z konsumpcjonizmem, rozumianym jako nowoczesna postawa wobec nadmiaru towarów obecnych na rynku, która opiera się na zaspokajaniu „nieograniczonych potrzeb”²³. W wypadku analizowanych zapisów konsumpcja wiązała się raczej z życiową koniecznością i wymogami czasu, wynikała też z możliwości, jakie dawał budżet domowy i jakie oferował w tym czasie rynek. Z pewnością nie było tam miejsca na nadmiar konsumowanych przedmiotów, choć jednocześnie analiza zapisu pozwala zauważyć zapowiedź pewnych zmian wzorców konsumpcji pod wpływem rozwoju gospodarki rynkowej. Można na przykład dostrzec, że rodzaj i fason kupowanych w interesującym nas czasie ubrań ilustruje stopniowe wpływy nowej mody i nowej sytuacji gospodarczej, która umożliwiła napływ na polski rynek produktów z importu o innej niż w PRL-u kolorystyce i wzornictwie (dżinsy, koszule flanelowe, kolor różowy, wzorzyste swetry z Węgier). Ogląd utrwalonych w zapisie przedmiotów pozwala także dostrzec początki popkulturowych wzorców konsumpcji, których dowodzą zakupy towarów związanych z kulturą popularną (plakat *Modern Talking*, płyty z muzyką pop, bluzka ze *Smerfami* czy elementy subkulturowej

²² Douglas, Isherwood 1979.

²³ Hann 2008, s. 100.

garderoby – koszula w niebiesko-czarną kratę); pojawiają się także produkty *made in China* (chińskie pióra)²⁴. W rejestrze wydatków zarejestrowano też towary kupowane ze źródeł nieformalnych (od Jurka, od Janka, z RFN, z Węgier), które są przykładem już nie tylko krajowych „zakupów po znajomości”, ale także kupna produktów przywożonych do Polski z zagranicznych podróży handlowych rodaków, powoli poznających smak wolnorynkowej gospodarki kapitalistycznej.

Nabywane i konsumowane przedmioty, udokumentowane w zapisie rachunkowym, uchwycone zostały w ściśle określonym miejscu i czasie, ale także w kontekście życia jednej konkretnej rodziny. Na całość zakupów dokonywanych przez cztery kolejne zimy spojrzeć można zarówno przez pryzmat czasu zimowego świętowania dorocznego (święta Bożego Narodzenia, urodziny, imieniny), jak i czasu powtarzanej co roku zimowej codzienności, która wciąż wymagała obecności podobnych przedmiotów, produktów spożywczych, podstawowych ubrań, środków chemicznych i kosmetyków. W zapisie rachunkowym mamy do czynienia z potwierdzeniem rytmicznego charakteru ludzkiej egzystencji – podobne czynności i zakupy określonych towarów podejmowane są o tej samej porze roku, w tym samym okresie zimowym, który stanowi przecież tylko fragment całego rozbudowanego cyklu zdarzeń o charakterze czasowo-przestrzennym. Udokumentowane w rachunkach zakupy towarów można także analizować przez pryzmat czasu życia członków tej konkretnej rodziny, świadczą o tym wydatki związane z wiekiem dorastających dzieci, starzeniem się (kwiaty na 50 urodziny Ireny), narodzinami i śmiercią bliskich (kwiaty na pogrzeb Kazi). Te podziały się na siebie nakładają, tworząc w rezultacie spójną wielowątkową ilustrację całości życia człowieka. W takiej perspektywie nabywane i konsumowane produkty nie są zatem przypadkowe, pozbawione walorów faktycznego zanurzenia w życie społeczne i kulturę; nie są to również jedynie przedmioty typowe i reprezentatywne dla kultury schyłku lat osiemdziesiątych XX wieku w Polsce.

Reasumując, należy zauważyć, że w antropologicznych studiach nad ekonomiczną, w tym materialną sferą kultury podkreśla się, że przedmioty oraz produkty spożywcze uczestniczą w budowaniu rzeczywistości społecznej i, podobnie jak ludzie wchodzący ze sobą w interakcje, współtworzą wspólnoty, systemy i sieci. Dla antropologa ekonomicznego inaczej zatem niż dla ekonomisty krążące w wymianie towarowej produkty i przedmioty stają się bardziej elementem pewnej gry społecznej niż wartością samą w sobie. Poprzez ich udział w życiu codziennym ujawnia się specyfika tożsamości, mentalności oraz sposobu życia konkretnych ludzi czy grup społecznych, nabywających i użytkujących przedmioty materialne. Ekonomiczne podejście do badania kultury, zakładające namysł nad sposobem funkcjonowania pojedynczych gospodarstw domowych, skupia się być może na prozaicznych zabiegach i czynnościach, do jakich zaliczyć należy nabywanie produktów i związane z tym kalkulacje rachunkowe, ale jednocześnie jest

²⁴ Por. Drenda 2016, s. 109–117.

docieraniem do faktycznej tkanki życia społecznego, do realnie podejmowanych czynności i stojących za nimi decyzji, wynikających ze specyfiki określonego kontekstu czasowo-przestrzennego, lokalnych tradycji kulturowych oraz rodzinnych przyzwyczajeń; staje się także kluczem do rozpoznania szczegółów interesującej nas kultury i pozwala na zgłębianie zjawisk, które stanowiły w wielu wypadkach podstawowy fundament życia społecznego.

Bibliografia

- Carrier J. 2005, *Introduction*, [w:] Carrier J. (ed.), *A Handbook of Economic Anthropology*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, s. 1–9.
- Dant T. 2007, *Kultura materialna w rzeczywistości społecznej*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Douglas M., Isherwood B. 1979, *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*, Basic Books, New York.
- Drenda O. 2016, *Duchologia polska. Rzeczy i ludzie w latach transformacji*, Karakter, Kraków.
- Hann Ch. 2008, *Antropologia społeczna*, przeł. S. Szymański, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Hann Ch., Hart K. 2015, *Antropologia ekonomiczna. Historia, etnografia, krytyka*, przeł. I. Kołbon, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań.
- Krzyworzeka A. 2014, *Rolnicze strategie pracy i przetrwania: studium z antropologii ekonomicznej*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Miller D. 2011, *Teoria zakupów*, przeł. M. Król, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Netting R. McC, Wilk R.R., Arnould E.J. (ed.) 1984, *Households: Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, University of California, Berkeley.
- Orszulak-Dudkowska K. 2015, *Food Expenses in the Rhythm of Daily Life. An Analysis of Household Accounts*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, vol. 54, s. 23–32.
- Roszak S. 2013, *Ego-documents – some remarks about Polish and European historiographical and methodological experience*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” vol. 8, s. 27–42.
- Szynkiewicz S. 1987a, *Grupa domowa*, [w:] Staszczak Z. (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 143–144.
- Szynkiewicz S. 1987b, *Zasada wzajemności*, [w:] Staszczak Z. (red.), *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 378–380.
- Wydatki i opłaty domowe*, listopad 1981–marzec 1992 (materiały rękopiśmienne w archiwum autorki).

